

О. Полякова,

доцент кафедри педагогіки Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка, кандидат педагогічних наук;

О. Знобей,

викладач кафедри соціальної педагогіки і педагогічної творчості Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ ПОНЯТТЯ «ТОЛЕРАНТНІСТЬ»

Статтю присвячено аналізу історичних витоків поняття «толерантність»: еволюції ідей толерантності в епохи Античності, Середньовіччя, Відродження, Бароко, Просвітництва та протягом ХІХ ст.

Ключові слова: толерантність, терпимість, гуманізм, моральність.

Проблема формування толерантності, як у професійному, так і в загальнонародському масштабах, була визнана актуальною в 1995 р. Генеральною Асамблеєю ООН. У рамках її розв'язання міжнародне співтовариство розпочало кампанію з мобілізації суспільної думки на забезпечення довгострокового впливу в усіх сферах, пов'язаних з освітою, з питань толерантності. Ця тенденція відображена в «Декларації принципів толерантності», яка підписана 16 листопада 1995 р. 185 державами — членами ЮНЕСКО, включаючи й Україну. В документі вказано, що «політика та програми в галузі освіти повинні сприяти поліпшенню взаєморозуміння, зміцненню солідарності й толерантності у спілкуванні, як між окремими особами, так і між етнічними, соціальними, культурними, релігійними і мовними групами та націями» [5, 13].

Виходячи з цього, формування толерантності та установок толерантної свідомості виступає і як умова успішного розвитку сучасного поліетнічного суспільства, і як соціальне замовлення системі освіти.

Аналіз наукових досліджень таких вчених, як Л. Вишневська, О. Грива, П. Комогоров, М. Мириманова, Г. Олініченко, А. Погодіна, М. Хом'яков, В. Шалін, свідчить про те, що в сучасному науковому обігу вживаними є різні інтерпретації феномену толерантності, який не втрачає своєї актуальності за будь-якого періоду розвитку історії.

Тому **метою статті** є аналіз витоків поняття «толерантність» в історико-філософській літературі. Відповідно до мети були поставлені **завдання:** розглянути еволюцію ідей толерантності в епохи Античності, Середньовіччя, Відродження, Бароко, Просвітництва та протягом ХІХ ст.

Першими до питань терпимості й толерантності звернулися античні філософи. Проблема толерантності в ту епоху ще не ставилася відкрито, але її мотиви простежуються в працях таких

мислителів, як Аристотель, Геракліт, Антіфон, Сенека. Тогочасне стихійне сприйняття толерантності передбачало повагу до людської гідності. Спостерігаючи відмінності між людьми, як природні, так і культурні, мислителі давнини намагалися знайти шляхи до гармонізації людських відносин [3, 2]. Принциповим у зазначеному контексті вважалося культивування помірності, що знайшло своє пояснення у проповідях Фалеса, Біанта, Солона, Піттака, навчання Демокрита і поглядах Сократа. Останній акцентував на значущості чуттєвої толерантності, яка базується на усвідомленні того, що «краса одного тіла є спорідненою красі будь-якого іншого, і якщо прагнути до ідеї прекрасного, то безглуздо вважати, нібито краса у всіх тіл є однією й тією ж» [11].

Ідеологічні особливості епохи Середньовіччя зумовили зміну форми виявлення толерантності, якою стала віротерпимість — одна зі стрижневих ідей етичного вчення раннього християнства. Адже в Середні віки, на тлі виникнення та розвитку релігійного розмаїття, надважливою ставала проблема терпимого ставлення до представників інших релігій, інших культур [3, 2]. Але, всупереч проголошенню Священними книгами епохи Середньовіччя любові до ближнього як основоположної ідеї, толерантність не здобула визнання як провідна цінність. Навпаки — більша частина Середніх віків пронизана духом протистояння двох цивілізацій — християнського Заходу та мусульманського Сходу, що було зумовлене догматичним ставленням і християн, і мусульман до своїх релігійних текстів, які заперечували право існування іншої істини. Зазначене унеможливило формування толерантності.

Сучасні уявлення про толерантність були багаті в чому визначені діяльністю гуманістів епохи Відродження. Зокрема, Ф. Рабле, Т. Мор, М. Монтень, Е. Роттердамський надавали великого значення турботі про зовнішній прояв по-

чуттів і думок людини, культурі спілкування з іншими, а також люб'язності, чемності, толерантності у взаєминах.

Вітчизняні гуманісти, такі як Ю. Дрогобич, П. Русин, С. Оріховський, С. Пекалід, Г. Смотрицький, Д. Наливайко, І. Калимон, І. Домбровський, І. Потій, зазначали, що людина в цивілізованій державі повинна мати право на повноцінне життя, свободу совісті, слова, віри, право йти за вказівками власного розуму, тим самим пропагуючи ідеї толерантності. Відсутність або порушення будь-якого з цих прав, на думку мислителів, засвідчують дикість, варварство, деспотизм і суперечать природному праву [14].

Загалом XIV—XVI ст. характеризуються гуманістичними тенденціями, в яких підкреслюється безцінність різних переваг та позитивних якостей людини, в тому числі різноманітних ознак, що відокремлюють одну людину від іншої та підтримують багатство індивідуальних варіацій єдиного людського виду. Різноманітність людей, культур і націй виступає як цінність і гідність культури, визначає толерантність нормою цивілізованого компромісу між культурами, які конкурують, та готовністю до прийняття інших логік і поглядів, що виступає умовою збереження неоднаковості, історичного права на відмінність, несхожість, інакшість [1].

В епоху Бароко проблема толерантності постала у формі двох головних питань: якими повинні бути принципи взаємодії церков, що ворогують, і яким чином має будуватися взаємодія світської та релігійної влади [3]. У зв'язку з цим Т. Гоббс, намагаючись усунути протидію суспільства, церкви та держави, шукав принципи відновлення специфічної згоди, відповідно до релігійних настанов Середньовіччя [13, 20].

Г. Лейбніц у передмові до «Дипломатичного кодексу міжнародного права» дослідив специфіку моральних настанов мирного та щасливого співіснування людей, намагаючись увести компонент «поміркованості» в моральність і відновити наявність вихідних суб'єкт-суб'єктних закономірностей в її основі [10, 459]. Можна припустити, що, репродукуючи закономірності зв'язку справедливості, милосердя, мудрості, а надто — доброзичливості та любові, вчений вкладав у зміст категорій моральності саме елементи толерантності.

Представники епохи Просвітництва Дж. Локк («Листи про віротерпимість») та Вольтер («Трактат про віротерпимість») стали одними з найпопулярніших захисників толерантності. Обидва великі мислителі не тільки пояснили значення толерантності, але й домагалися її визнання, оскільки визначали толерантність як заступку особистої недоторканності та безпеки людей інших

поглядів, іншого сповідання. Зокрема, Вольтер у своєму «Трактаті про віротерпимість» (1753) не критикував жодної релігії, натомість показуючи як вони, милосердні за своєю сутністю, руйнуються упередженнями та нетерпимістю. На його думку, усі вірування повинні мати можливість для вираження, але «вершиною безумства слід вважати переконання, що всі люди повинні однаково думати про абстрактні предмети» [2, 19].

І. Кант зазначав, що, з точки зору розуму, в громадянському суспільстві різних форм усі вірування повинні мати рівні права. Визнаючи сумніви одним із проявів розуму, мислитель вбачав у толерантності можливість забезпечення нормального співіснування людей. Філософ вважав, що мораль, як соціальне поняття, означає терпимість і справедливість, які запобігають перетворенню свободи на свавілля та всездозволеність [8].

Толерантність і свобода є базовими принципами наукових поглядів вітчизняного філософа XVIII ст. Г. Сковороди. Свобода, як зазначав мислитель, це, насамперед, толерантне ставлення до себе, до власних можливостей, здібностей, вад і недоліків. Тільки за умов звільнення від тиску власних претензій на те, що тобі не під силу й адекватної оцінки власного потенціалу, а також толерантного ставлення до оточуючих людина стає вільною, набуває свободи, відкриває, розчищає шляхи до саморозвитку та самовдосконалення. І, врешті решт, пізнавши себе, людина посідає те місце у суспільстві, яке на початку здавалось недосяжним, невідповідним її талантам і можливостям [12].

Важливим результатом діяльності зазначених філософів стало визнання толерантності загальною цінністю й основним компонентом миру та злагоди між релігіями, народами та різними соціальними групами. Так, у 1789 р. Установчі збори Франції прийняли Декларацію прав людини та громадянина, проголосивши на весь світ свободу думки та слова [2, 20].

У XIX ст. проблема толерантності розвивалась у лоні ліберальної філософії. Толерантність розумілася нею як умова внутрішньої та зовнішньої свободи, здійснення вільного вибору. Розмаїття поглядів та напрямів досвіду ставало обов'язковою умовою розвитку та прогресу.

Так, у розробках А. Шопенгауера акцентується на завбачливості та вибачливості, які визначаються ним як необхідні умови запобігання збиткам і втратам, суперечкам і сваркам, а також розглядаються як супутники жалості — цього «першофеномену моралі». Філософ трактував терпимість як комплексну особистісну характеристику, що узалежнюється як індивідуальними

якостями, так і соціальними показниками — статтю, віком, посадою, національністю, сімейним станом тощо [4].

У науковому спадку Г. Гегеля толерантність фіксується за допомогою терміну «зворотного зв'язку»: «діючи стосовно іншого справедливо, я тим самим дивлюсь на нього, як на тотожного мені», адже «у любові я відмовляюся від своєї абстрактної особистості та завдяки цьому отримую її вже конкретну» [4, 45].

Феномен любові як фактичної толерантності, що розуміється як здатність до подолання соціального егоїзму, знайшов своє відображення у працях філософів-космістів. На думку М. Федорова, толерантність сприяє знаходженню конструктивного вибору «золотої середини», за якої «потрібно жити не для себе й не для інших, а з усіма і для всіх». Також «московський Сократ» наголошував на гостроті питання щодо визначення соціально-економічної основи толерантності, оскільки в міжособистісному й міжгруповому спілкуванні часто «під любов'ю до одних приховується ненависть до інших» [7, 27].

В. Соловйов зауважував, що актуалізація толерантності як визнання за іншими істотами безумовного значення, руйнує неправильні або недостатні форми людських спільнот (патріархальні, деспотичні, однобічно-індивідуалістичні) [15, 408].

Учений та політичний діяч М. Грушевський, розглядаючи явище солідарності як базової характеристики моральної та духовної культури соціуму, зазначав, що саме завдяки їй людство долало расові, релігійні бар'єри, таким чином, фактично визначаючи солідарність складовою частиною толерантних взаємин у соціумі [9, 85].

Згідно з класифікацією Й. Йовеля, базування на особливостях розуміння особистості різними епохами дає змогу розділити історію толерантності в європейській культурі на декілька етапів.

1. Оформлення внутрішньої християнської терпимості (XII—XIII ст.). Характерними ознаками цього етапу є: висока оцінка творчості (зародження поняття авторства в літературі та архітектурі, теоретичне обґрунтування божественної природи творчості); закоренілість у свідомості епохи уявлення щодо особистісного вибору шляху до Господа (численні чернечі ордени та релігійні організації, розмах еретичних рухів); висока оцінка земного життя й земних почуттів (жанр автобіографії, популярність релігійних організацій, які діють для миру та мирян, визначення сутності людського життя індивідуальними почуттями, інтерес до матеріального світу та його дослідження).

2. Перші публічні декларації ідей толерантності як міжконфесійної терпимості (XV—XVII ст.). На цьому етапі Реформація первинно проголосила принцип толерантності публічно: свобода віросповідання була проголошена як юридична норма, реформаційна думка була націлена на інтереси живих конкретних людей в їхньому земному житті, що стало основою декларації принципу терпимості (Аугсбурзький релігійний мир 1555 р. і Нантський едикт 1598 р.); була зруйнована організмична схема побудови світу та декларувалася абсолютна індивідуальна відповідальність перед Господом, що й стало підставою формування принципу толерантності, оскільки толерантність можлива лише за умови визнання цінності кожної людської істоти в поєднанні з відчуттям глибинної єдності світу.

3. Кристалізація ідеї толерантності як права (XX ст.). Формулювання і теоретичне обґрунтування принципу терпимості вперше в західноєвропейській культурі було здійснено Дж. Локком. Ключовим словом його концепції індивідуалізму було слово «право». Він розумів під терпимістю втілення думки про світ як про велику кількість незвідних одна до одної одиниць, які потребують зовнішньої поєднувальної взаємодії держави. Парадигма сучасного мислення завдяки своїй нелінійній спрямованості містить підґрунтя для оформлення принципу толерантності в один з вирішальних складників культури [6].

Визнаючи аргументованість представленої Й. Йовелем еволюції толерантності в європейській культурі, вважаємо за необхідне починати відлік еволюції цього поняття саме з античних часів, за яких ідеї толерантності розроблялися Аристотелем, Гераклітом, Антифоном, Сенекою, Фалесом, Біантом, Солоном, Піттаком, Демокритом і Сократом.

Важливо констатувати, що загалом розумовим парадигмам перехідних епох притаманна внутрішня потреба у специфічному теоретичному оформленні принципу толерантності. Обґрунтування потреби культур перехідного типу в усвідомленні та конкретно-теоретичному оформленні принципу толерантності допомагає нам на цінному матеріалі розглянути закономірності виникнення й подальшого розвитку ідей толерантності.

Таким чином, очевидними є зовсім не схожі одна на одну історичні інтерпретації феномену толерантності, який не втрачає своєї актуальності за будь-якого періоду розвитку історії:

- в епоху Античності сприйняття толерантності передбачало повагу до людської гідності та культивування помірності;

- у Середньовіччі формою виявленням толерантності стала віротерпимість;

- Відродження проголошувало толерантність нормою компромісу між культурами, що конкурують, і готовністю до прийняття інших логік і поглядів;

- в епоху Бароко елементи толерантності вкладались у зміст таких категорій моральності, як: справедливість, милосердя, мудрість, доброзичливість та любов.

- за часів Просвітництва толерантність була визнана загальною цінністю й основним компонентом миру та злагоди між релігіями, народами та різними соціальними групами.

- у XIX ст. толерантність розумілася вже як інтегративна характеристика: умова внутрішньої та зовнішньої свободи особистості, можливості здійснення вільного вибору, а отже — як базова характеристика моральної та духовної культури соціуму.

На підставі усіх представлених значень можна зробити висновок, що в історико-філософській

літературі проблема толерантності пов'язана з питанням духовної свободи особистості в умовах поділу суспільства на класи, групи, інтереси й уявлення, які неминуче стикалися між собою в конфліктах, що потребували розв'язання. Внаслідок цього вимога загальної терпимості була покликана певним чином компенсувати і пом'якшувати непримиренні соціальні суперечності. Терпимість впливала з принципового переконання, згідно з яким людина є кращою порівняно з тим, що вона говорить і робить. Також толерантність спрямована на визнання можливості відродження, виправлення всякого індивіда, навіть якщо він морально занепалий або помиляється ідейно. Історично толерантність розглядалася як: повага і визнання рівності; відмова від домінування й насильства; визнання багатомірності та різноманіття людської культури, норм, вірувань і відмова від зведення цього різноманіття до якоїсь однієї точки зору. Подальшого пошуку потребує аналіз сучасних підходів до визначення поняття «толерантність» у науковому обігу.

Статья посвящена анализу исторических истоков понятия «толерантность»: эволюции идей толерантности в эпохи Античности, Средневековья, Возрождения, Барокко, Просветительства и в течение XIX в.

The article is devoted to the analysis of historical sources of the concept "tolerance": the evolution of the ideas of tolerance in the epochs of Antiquity, the Middle Ages, Renaissance, Baroque, the Age Enlightenment and during XIX century.

ЛІТЕРАТУРА

1. Асмолов А. Г. О смыслах понятия «толерантность» / А. Г. Асмолов, Г. У. Солдатова, Л. А. Шайгерова // Век толерантности : науч.-публицист. вестник. — М. : МГУ, 2001. — С. 8—18.
2. Білоус Т. М. Виховання толерантності в студентів вищих педагогічних навчальних закладів у процесі вивчення іноземної мови : дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.07 / Білоус Тамара Миколаївна. — Рівне, 2004. — 227 с.
3. Грива О. А. Проблема толерантності молоді у філософсько-освітній парадигмі / О. А. Грива // Мультиверсум. Філософський альманах. — К. : Центр духовної культури, 2008. — № 68. — С. 2.
4. Гусев С. С. Проблема понимания в философии / С. С. Гусев, Г. Л. Тульчинский. — М. : Политиздат, 1985. — 192 с.
5. Декларація принципів толерантності, схвалена Генеральною конференцією ЮНЕСКО на її 28-й сесії в Парижі 16 листоп. 1995 р. // Віче. — 2002. — № 11 (128). — С. 12—13.
6. Довгополова О. А. Принцип толерантності в контексті духовної культури перехідних епох : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : 09.00.03 / Довгополова Оксана Андріївна. — О., 1997. — 167 с.
7. Елфимов Г. М. Возникновение нового / Г. М. Елфимов — М. : Мысль, 1983. — 190 с.
8. Кант И. Критика чистого разума / Иммануил Кант. — М., 1994. — 574 с.
9. Компанієць В. Толерантність як соціально-педагогічне явище в соціокультурному контексті: проблема соціального виховання / В. Компанієць // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. пр. — К., Житомир : Вид-во Волинь, 2003. — Кн. 1. — 368 с.
10. Лотман Ю. М. Тартуско-семиотическая школа / Ю. М. Лотман. — М., 1994. — С. 459.
11. Сироткина И. Е. Литература и психология: из истории гуманитарного подхода / И. Е. Сироткина // Вопросы психологии. — 1998. — № 6. — С. 75—85.
12. Сковорода Г. С. Педагогічні ідеї / Г. С. Сковорода. — К., 1972. — 67 с.
13. Сухомлинська О. В. Ідеї громадянськості й школа в Україні / О. В. Сухомлинська // Шлях освіти. — 1999. — № 4. — С. 20.
14. Українські гуманісти епохи Відродження : антологія. — К. : Наукова думка : Основи, 1995. — Ч. 1. — 430 с.
15. Ясперс К. Смысл и назначение истории / К. Ясперс. — М., 1994. — С. 408.